

TRENDY W UŻYWANIU PRZEZ MŁODZIEŻ SUBSTANCJI PSYCHOAKTYWNYCH. BADANIA MOKOTOWSKIE – KONTYNUACJA ¹

Krzysztof Ostaszewski

Pracownia „Pro-M”

Zakładu Promocji Zdrowia Psychicznego
Instytutu Psychiatrii i Neurologii w Warszawie

WSTĘP

Głównym celem badań mokotowskich jest obserwowanie – na przykładzie części Warszawy – trendów w używaniu przez młodzież różnych substancji psychoaktywnych (alkoholu, narkotyków, papierosów i leków uspokajających). Wstępne badania zostały przeprowadzone w 1983 roku (34), a następnie były prowadzone co cztery lata od 1984 do 2000 roku. Badania obejmują więc okres kilkunastu lat istotnych przemian ustrojowych w naszym kraju związanych z upadkiem starego systemu w latach 80. i tworzeniem się nowego w latach 90. Badania mokotowskie stały się jednym z pierwszych w Polsce źródeł informacji o trendach w używaniu substancji psychoaktywnych przez młodzież (21, 22, 23, 31, 32). Ich wyniki były wykorzystywane do kształtowania polityki prewencyjnej PARPA i innych instytucji publicznych (20).

Przemiany ustrojowe nasilają działanie różnorodnych czynników zwiększających ryzyko używania substancji psychoaktywnych, co potwierdzają wyniki poprzednich edycji badań mokotowskich. W latach 1984-1996 na Mokotowie systematycznie zwiększały się odsetki 15-latków pijących alkohol i upijających się, a jednocześnie zmniejszała się grupa niepijących (17, 33). Niekorzystne tendencje zdecydowanie nasiliły się z początkiem lat 90. Od końca lat 80. do 1996 na Mokotowie systematycznie wzrastał odsetek młodzieży eksperymentującej z narkotykami, przy czym wzrost liczby nastolatków, którzy sięgali po narkotyki, wiązał się z wzrastającą dostępnością i popularnością tych substancji w kręgach młodzieży (24). W latach 90. wśród nastolatków na Mokotowie zwiększyły się również wskaźniki dotyczące palenia papierosów i przyjmowania leków

¹ Badania wykonano w ramach programu statutowego 24/2000 i 26/2001 Instytutu Psychiatrii i Neurologii finansowanego ze środków Komitetu Badań Naukowych

uspokajających (24). Te tendencje zostały również zaobserwowane w badaniach i sondażach ogólnopolskich podjętych w latach 90. (3, 15, 16, 28, 29, 35).

Niniejszy artykuł koncentruje się na zmianach obserwowanych w latach 1996-2000 w zakresie używania przez młodzież mokatowską nielegalnych substancji psychoaktywnych oraz leków uspokajających. Dla ilustracji dłuższego trendu w niektórych przypadkach wykorzystano dane z poprzednich edycji badań mokatowskich. Czytelników zainteresowanych szczegółowym omówieniem wyników z lat 1984-1996 odsyłam do poprzedniego artykułu (24). Trendy w picciu napojów alkoholowych z uwzględnieniem danych z 2000 roku przedstawiono w odrębnej publikacji (19).

MATERIAŁ I METODA

Badania wykonano w październiku 2000 roku. Podobnie jak w poprzednich edycjach, zostały one przeprowadzone metodą audytoryjną przez przeszkolonych ankietatorów spoza szkoły, przy zachowaniu instrukcji zapewniającej anonimowość odpowiedzi uczniów, klas oraz szkół. Docelową populację stanowili uczniowie rozpoczynający naukę w szkołach ponadpodstawowych znajdujących się na terenie dawnego Mokotowa². W 2000 roku wylosowana próba składała się z uczniów 101 klas, co stanowiło 53% klas pierwszych (ok. 2700 uczniów) ze wszystkich typów szkół ponadpodstawowych, publicznych i niepublicznych, znajdujących się na tym obszarze. W badaniach wzięło udział 96 klas (2492 uczniów), co stanowiło 92% wylosowanej próby. Dyrektorzy dwóch szkół niepublicznych nie wyrazili zgody na przeprowadzenie badań.

Dane ankietowe pięciu osób zostały wykluczone z analiz ze względu na błędy w udzielaniu odpowiedzi, niewiarygodne rozkłady odpowiedzi lub/i wpisy świadczące o niepoważnym traktowaniu badania. W związku z tym w obliczeniach wykorzystano dane 2487 osób, a w analizach uwzględniających płeć – 2471 osób (ze względu na braki danych w pytaniu o płeć).

Osiemdziesiąt procent uczniów z próby 2000 roku wychowywało się w rodzinach pełnych, zamieszkując z obojgiem naturalnych rodziców. Około 13% uczniów wychowywanych było głównie przez matki. Zdecydowana większość respondentów urodziła się w 1985 roku (wiek 15 lat). Około piętnaście procent próby stanowili uczniowie starsi (prawdopodobnie drugorocznicy), urodzeni przed 1985 rokiem. Uczniowie posiadający przynajmniej jednego rodzica z wyższym wykształceniem stanowili prawie połowę badanej populacji.

Porównywalność badanych prób w latach 1996-2000. Badane próby uczniów nie różniły się istotnie ze względu na proporcje dziewcząt i chłopców oraz udział uczniów ze szkół niepublicznych, tabela 1. W 2000 roku – w porównaniu z 1996 rokiem – znacznie zwiększyły się w całej badanej grupie odsetki uczniów starszych, prawdopo-

² W latach 1983 - 1996 badania prowadzono na terenie dawnej warszawskiej dzielnicy Mokotów. Jest to obszar obejmujący obecnie dzielnicę Mokotów Gminy Warszawa-Centrum, Gminę Warszawa-Ursynów oraz Gminę Warszawa-Wilanów .

dobnie opóźnionych w nauce³. Dotyczyło to zarówno dziewcząt jak i chłopców, tabela 1. Ze względu na te różnice, kontroli poddano ewentualny wpływ czynnika wieku na wyniki porównań pomiędzy rokiem 1996 i 2000. W tym celu w obu porównywanych rocznikach wyodrębniono podgrupę badanych, których data urodzenia wskazywała na normalny przebieg kariery szkolnej. W ramach tej wyodrębnionej subpopulacji badanych, zwanej dalej grupą „bez drugorocznych”, przeprowadzono dodatkowe porównania.

TABELA 1
Porównanie prób z lat 1996 i 2000 ze względu na płeć i wiek uczniów oraz typ szkoły.

	Rok 1996 N= 2514	Rok 2000 N= 2487	Wartość chi- kwadrat	Poziom istotności
Płeć odsetki chłopców	47,3	48,8	1,00	n.i.
Wiek (nieprzystosowanie) odsetki uczniów starszych prawdp. drugorocznych	10,9	15,0	18,24	0,000
dziewczeta	8,3	11,4	6,40	0,01
chłopcy	14,0	19,1	10,96	0,001
Typ szkoły/ klasy odsetki uczniów LO	67,1	71,8	13,06	0,001
Szkoła publiczna/ niepubliczna odsetek ucz. szkół niepublicznych	12,5	11,5	1,16	n.i.

W latach 1996-2000, znacząco zwiększył się odsetek uczniów szkół/klas ogólnokształcących kosztem liczby uczniów uczęszczających do średnich i zasadniczych szkół zawodowych, tabela 1. Było to powiązane z reorganizacją szkolnictwa zawodowego w Polsce. W latach 90. liczba szkół/klas ogólnokształcących systematycznie się powiększała. W latach 80. w liceach ogólnokształcących uczyło się ok. 40% całej populacji młodzieży, a w końcu lat 90. – około 70%. Przeobrażenia w szkolnictwie ponadpodstawowym w Polsce, zmniejszyły pełną porównywalność danych pochodzących z ostatnich pomiarów w badaniach mokotowskich.

Ankieta i wskaźniki stosowane w badaniu. Do badań zastosowano krótką anonimową ankietę „NAN” opracowaną przez B. Wolniewicz-Grzelak (34). Pytania ankiety zostały tak skonstruowane, aby ograniczyć uzyskiwane dane do doświadczeń ostatniego roku. Ankieta zawierała trzy pytania dotyczące kontaktów młodzieży z narkotykami: [1] pytanie o częstość używania narkotyków w ostatnim roku, [2] pytanie dotyczące częstości uczestniczenia w ostatnim roku w młodzieżowych spotkaniach towarzyskich, podczas których używano narkotyków oraz związane z tym [3] pytanie o rodzaj substancji używanych w czasie tych spotkań.

W wersji zastosowanej w ostatnich badaniach, pytanie o rodzaj środków używanych w czasie spotkań towarzyskich zawierało gotową listę substancji psychoaktyw-

³ Znaczące zwiększenie się grupy uczniów drugorocznych w badanej populacji było prawdopodobnie związane z harmonogramem reformy oświaty. Rok szkolny 2000/2001 był ostatnim rokiem, kiedy dokonywano rekrutacji do szkół ponadpodstawowych starego typu.

nych do wyboru. Lista ta uwzględniała wszystkie rodzaje substancji, które uczniowie wymieniali w odpowiedzi na pytanie otwarte w poprzednich dwóch edycjach w 1992 lub 1996 roku (24). Ta zmiana mogła, niestety, zmniejszyć porównywalność wyników uzyskanych w 2000 roku w kwestii dotyczącej rodzajów substancji psychoaktywnych. Jedną z konsekwencji mogła być większa łatwość w udzielaniu odpowiedzi na to pytanie, a co za tym idzie mniejszy odsetek braku odpowiedzi. Ewentualne konsekwencje niepełnej porównywalności tych danych zostały uwzględnione w analizach.

W ankiecie NAN znajdowało się ponadto jedno pytanie o częstość przyjmowania leków uspokajających lub nasennych w ciągu ostatniego roku. Dwa wstępne pytania dotyczyły wzorów rodzinnych: palenia papierosów przez rodziców uczniów oraz częstości picia alkoholu w domu rodzinnym. Gotowe skale odpowiedzi pozwalały na określenie stopnia nasilenia badanych zachowań.

Do porównań zmian zachodzących w czasie wybrano kilka wskaźników określających stopień nasilenia badanych zachowań. W przypadku narkotyków wskaźnikami, które służyły do porównań, były: używanie tych środków przynajmniej raz, przynajmniej kilka razy i przynajmniej kilkanaście razy w ciągu ostatniego roku. W przypadku leków uspokajających główną miarą stosowaną do porównań było używanie tego typu leku przynajmniej raz w roku poprzedzającym badanie. Taki sam wskaźnik (przynajmniej raz w roku) zastosowano do oceny stopnia rozpowszechnienia spotkań towarzyskich, podczas których używa się narkotyków.

Przyjęto, że uczestniczenie w młodzieżowych spotkaniach towarzyskich, podczas których używa się narkotyków, jest miarą dostępności i zarazem popularności nielegalnych substancji psychoaktywnych w kręgach młodzieży. W czasie takich spotkań młodzi ludzie zapewne spotykają się z propozycjami kupienia lub spróbowania jakiejś substancji. Fizyczna dostępność substancji sprzyja ich używaniu (13). Warto w tym kontekście przypomnieć, że utrzymywanie kontaktów towarzyskich z rówieśnikami, którzy używają substancji psychoaktywnych, jest jednym z najsilniejszych czynników zwiększających ryzyko podjęcia własnych eksperymentów z tymi substancjami (4, 10).

Do analizy istotności różnic między badanymi rocznikami młodzieży zastosowano test chi-kwadrat, natomiast do oceny związku pomiędzy używaniem narkotyków a zmiennymi socjodemograficznymi zastosowano analizę regresji logistycznej.

WYNIKI

Dostępność i popularność narkotyków wśród młodzieży

Pomiędzy rokiem 1996 i 2000 skokowo (o kilkanaście punktów procentowych) wzrosła liczba uczniów uczestniczących w spotkaniach towarzyskich, podczas których używano narkotyków. W 1996 roku około jedna trzecia badanej młodzieży uczestniczyła – przynajmniej raz w czasie ostatniego roku – w tego typu spotkaniach. Cztery lata później dotyczyło to około połowy badanej populacji. Zbliżony poziom wzrostu rozpowszechnienia tego typu spotkań odnotowano również, gdy porównywano grupy „bez drugorocznych”, czyli o wyrównanym wieku i podobnym przebiegu kariery szkolnej, tabela 2.

TABELA 2

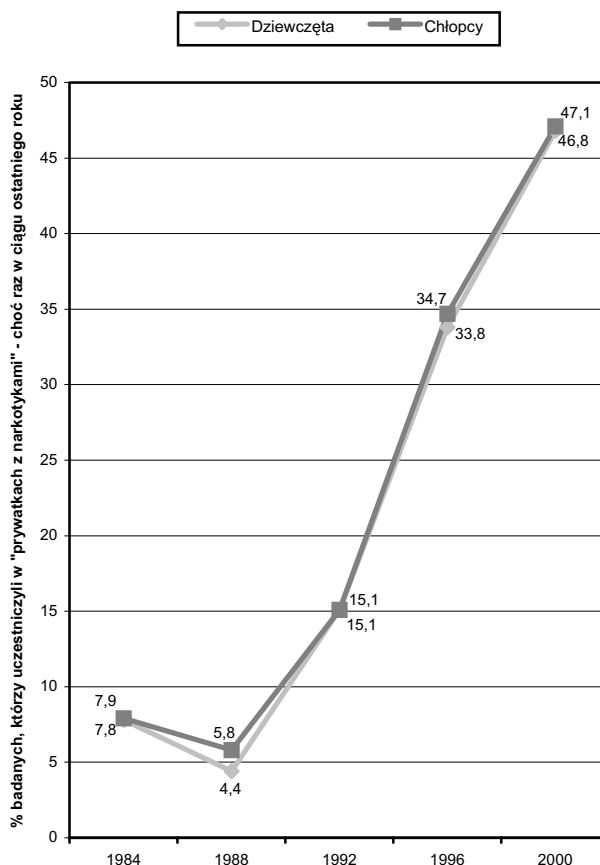
Uczestniczenie w spotkaniach towarzyskich, podczas których używano nielegalnych substancji psychoaktywnych. Porównanie roczników uczniów pierwszych klas szkół ponadpodstawowych Mokotowa w latach 1996- 2000.

Rok badania	Cała badana próba		Grupa „bez drugorocznych”	
	Liczba respondentów	Choć raz uczestniczyli w czasie ostatniego roku (odsetki)	Liczba respondentów	Choć raz uczestniczyli w czasie ostatniego roku (odsetki)
Dziewczęta				
1996	1306	33,8	1198	32,8
2000	1262	46,8***	1120	45,8***
Chłopcy				
1996	1173	34,7	1010	32,5
2000	1205	47,1***	973	44,1***
Razem				
1996	2509	34,4	2236	32,8
2000	2482	46,9***	2108	45,1***

*** $p < 0,001$ (dotyczy porównania z poprzednim badaniem)

Różnice dziewczęta/chłopcy nieznaczące statystycznie

Wzrost popularności i dostępności narkotyków wśród młodzieży szkolnej odnotowany w latach 1996-2000, jest kontynuacją silnego trendu wzrostowego obserwowanego na Mokotowie od końca lat 80., rycina 1. Te tendencje w bardzo podobnym stopniu dotyczą dziewcząt jak i chłopców.

Ryc. 1. Trendy w dostępności narkotyków na młodzieżowych spotkaniach towarzyskich w latach 1984-2000. Badania mokotowskie.

Istotnym uzupełnieniem przedstawionych powyżej tendencji są dane na temat rodzajów substancji, z którymi stykają się uczniowie w czasie spotkań towarzyskich. Wyniki zestawione w tabeli 3. ilustrują zmiany na tzw. młodzieżowej scenie narkotykowej w latach 90. Najbardziej popularnymi substancjami używanymi podczas młodzieżowych spotkań towarzyskich od początku lat 90. pozostawały przetwory konopi indyjskich (marihuana i haszysz). W latach 1992-2000 systematycznie zwiększała się grupa młodzieży, która podczas młodzieżowych spotkań towarzyskich miała dostęp do marihuany. W latach 1992-96 dynamicznie zwiększyła się popularność/ dostępność amfetaminy oraz LSD, a na scenie narkotykowej pojawiły się nowe substancje – ecstasy oraz sterydy anaboliczne. Mimo niepełnej porównywalności danych z 2000 roku można przypuszczać, że w latach 1996-2000 znacznie wzrosła popularność ecstasy, heroiny (brown sugar), a także kokainy i sterydów anabolicznych. Zmiany dotyczące leków psychotropowych i substancji wziewnych wahały się i nie były tak jednoznaczne jak w przypadku innych substancji. W rezultacie w 2000 roku ponad 40% badanej

młodzieży miało dostęp do marihuany na spotkaniach towarzyskich, a około 8-13% uczestniczyło w spotkaniach, gdzie dostępna była amfetamina, LSD, heroina i ecstasy.

Tabela 3
Rodzaje substancji psychoaktywnych używanych podczas młodzieżowych spotkań towarzyskich. Porównanie roczników uczniów pierwszych klas szkół ponadpodstawowych Mokotowa w latach 1992, 1996 i 2000.

Rodzaje substancji używane w czasie tych spotkań	Odsetki uczniów, którzy uczestniczyli w spotkaniach towarzyskich, gdzie używano poszczególnych substancji psychoaktywnych		
	Rok 1992 N= 1963	Rok 1996 N= 2329	Rok 2000 N= 2419
Marihuana lub haszysz	11,4***	25,7	43,5
Amfetamina	0,6***	9,1	13,7
LSD i inne halucynogeny	2,1***	8,9	9,8
Opiaty (kompot, brown sugar)	0,4 **	1,4	8,7
Ecstasy	Nie było	1,5	7,7
Kokaina	0,2 **	0,9	4,5
Leki psychotropowe i uspokajające	1,6**	0,6	4,8
Substancje wziewne (kleje)	3,3***	1,3	3,7
Sterydy anaboliczne	Nie było	0,3	3,7

** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$ (dotyczy porównań pomiędzy 1992 i 1996 rokiem)

Uwaga!!! Zrezygnowano z obliczeń poziomu istotności różnic pomiędzy wynikami z lat 1996 i 2000 ze względu na inny sposób pytania o rodzaj narkotyku zastosowany w 2000 roku (pytanie z gotowymi kategoriami odpowiedzi) i w latach poprzednich (pytanie otwarte).

Używanie nielegalnych substancji psychoaktywnych

Z rosnącą w ostatnich latach dostępnością i popularnością nielegalnych substancji psychoaktywnych wśród młodzieży związany był wzrost ich używania. W 2000 roku nieco ponad 20% uczniów przyznało się do eksperymentowania z tymi substancjami (przynajmniej raz w ciągu ostatniego roku), podczas gdy w 1996 roku odsetek młodzieży używającej narkotyków był o pięć punktów procentowych mniejszy, tabela 4. Bardziej szczegółowa analiza wyników wskazuje, że znacząco powiększyła się grupa uczniów, którzy często (kilkanaście razy lub częściej w ciągu ostatniego roku) sięgali po narkotyki, tabela 5. Jednocześnie odsetki tych, którzy raz lub dwa razy eksperymentowali z tymi substancjami, pozostały na zbliżonym poziomie.

Opisane powyżej zmiany, gdy analizowane były w całej badanej grupie, w podobnym stopniu dotyczyły zarówno chłopców, jak i dziewcząt. Interesujące wyniki przyniosła jednak kontrola czynnika wieku i opóźnienia w nauce. W grupie „bez drugorocznych” znaczący wzrost używania narkotyków dotyczył przede wszystkim dziewcząt, natomiast wśród chłopców odnotowany wzrost odsetka „używających” nie osiągnął progu istotności statystycznej. Te wyniki sugerują, że za zmianę stwierdzoną w całej grupie badanych uczniów przede wszystkim „odpowiadają” wyniki dziewcząt oraz „drugorocznych” chłopców.

TABELA 4
Używanie nielegalnych substancji psychoaktywnych. Porównanie roczników uczniów pierwszych klas szkół ponadpodstawowych Mokotowa w latach 1996- 2000.

Rok badania	Cała badana próba		Grupa „bez drugorocznych”	
	Liczba respondentów	Choć raz użyli narkotyku w czasie ostatniego roku (odsetki)	Liczba respondentów	Choć raz użyli narkotyku w czasie ostatniego roku (odsetki)
Dziewczęta				
1996	1308	13,0	1199	12,0
2000	1264	18,2***	1121	16,8***
Chłopcy				
1996	1171	18,7	1007	16,4
2000	1206	23,0**	974	18,4
Razem				
1996	2509	15,7	2234	14,0
2000	2482	20,5***	2111	17,5***

*** p< 0,001 (dotyczy porównania z poprzednim badaniem)

Różnice dziewczęta/ chłopcy znaczące w przypadku całej grupy w roku 1996 (p<0,001) i 2000 (p<0,003), a w przypadku grupy „bez drugorocznych” znaczące w 1996 (p<0,001) i nieznaczące w 2000 roku.

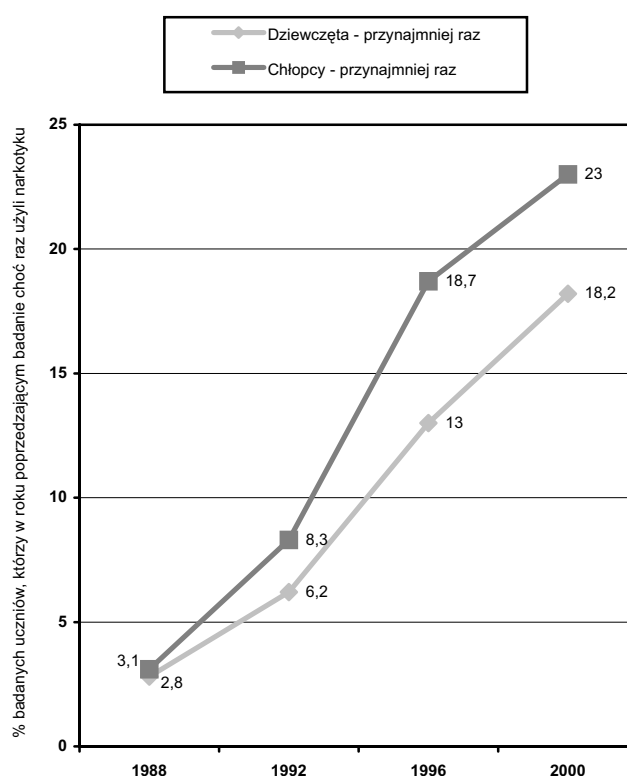
TABELA 5
Częstość używania nielegalnych substancji psychoaktywnych w czasie ostatniego roku. Porównanie roczników uczniów pierwszych klas szkół ponadpodstawowych Mokotowa w latach 1996 - 2000.

Rok badania	Cała badana próba					Grupa „bez drugorocznych”				
	Liczba badanych	Nie użyli %	Użyli raz lub dwa razy %	Używali kilka razy %	Używali kilkanaście razy lub więcej %	Liczba badanych	Nie użyli %	Użyli raz lub dwa razy %	Używali kilka razy %	Używali kilkanaście razy lub więcej %
Dziewczęta										
1996	1308	87,0	7,1	3,8	2,1	1199	88,0	7,0	3,2	1,8
2000	1264	81,8***	8,9	5,5*	3,8**	1121	83,2***	7,9	5,2**	3,7**
Chłopcy										
1996	1171	81,7	8,3	5,9	4,5	1007	83,6	7,4	5,0	4,0
2000	1202	77,0***	8,6	6,7	7,7**	974	81,6	7,7	5,9	4,8
Razem										
1996	2509	84,3	7,7	4,7	3,3	2234	86,0	7,2	3,9	2,9
2000	2482	79,5***	8,7	6,1*	5,7***	2111	82,5***	7,8	5,5**	4,2**

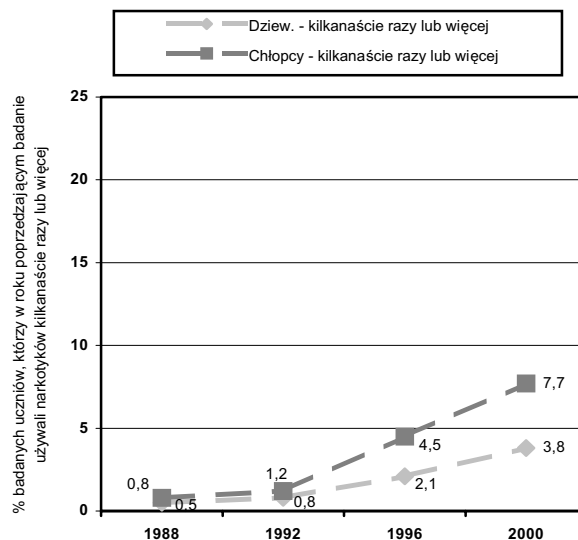
p< 0,05; ** p< 0,01; *** p< 0,001 (dotyczy porównania z poprzednim badaniem)

Uwaga! W analizie różnic pomiędzy badanymi rocznikami młodzieży, które mierzono testem chi-kwadrat, odsetki osób należących do danej kategorii odnoszono każdorazowo do odsetka wszystkich pozostałych osób udzielających odpowiedzi na to pytanie.

Tendencje wzrostowe w zakresie używania nielegalnych substancji psychoaktywnych z lat 1996 - 2000 stanowią kontynuację trendu obserwowanego na Mokotowie od końca lat 80, rycina 2. Wyraźny trend wzrostowy dotyczył również tej podgrupy badanych, którzy często (kilkanaście razy lub więcej w ostatnim roku) używali narkotyków, rycina 3. Wprawdzie w roku 2000 chłopcy – biorąc pod uwagę całą badaną próbę – nadal znacząco częściej sięgali po narkotyki niż dziewczęta ($p < 0,003$), ale w latach 1996-2000 dynamika wzrostu była silniejsza u dziewcząt niż u chłopców, szczególnie w grupie „bez drugorocznych”.

Ryc. 2. Trendy w używaniu narkotyków przez młodzież w latach 1988 – 2000. Badania mokotowskie

Ryc. 3. Trendy w częstym używaniu narkotyków przez młodzież w latach 1988 – 2000. Badania mokotowskie

Używanie leków uspokajających i nasennych

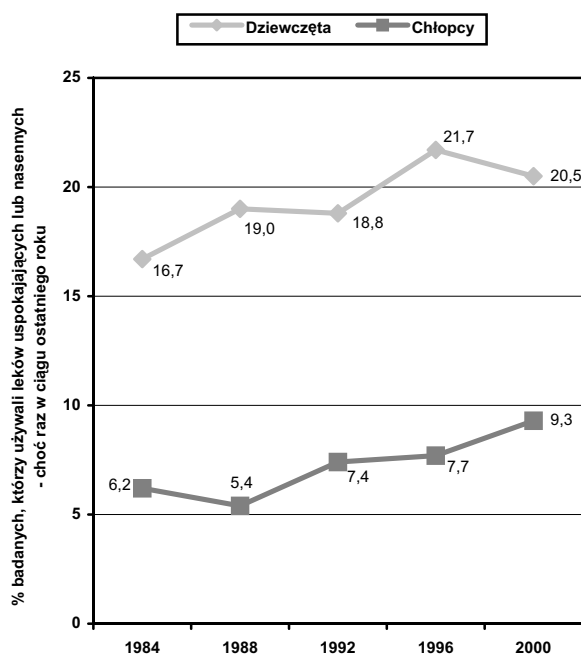
W 2000 roku, w porównaniu z poprzednim badaniem, zaobserwowano zbliżony poziom częstości używania leków uspokajających i nasennych, tabela 6. Odsetek młodzieży używającej takich leków (przynajmniej raz w ciągu roku) w całej badanej grupie i „bez drugorocznych” wyniósł około 15%, czyli tyle samo co w 1996 roku.

TABELA 6
Używanie leków uspokajających lub nasennych. Porównanie roczników uczniów pierwszych klas szkół ponadpodstawowych Mokotowa w latach 1996- 2000.

Rok badania	Cała badana próba		Grupa „bez drugorocznych”	
	Liczba respondentów	Choć raz użyli tego typu leku w czasie ostatniego roku (odsetki)	Liczba respondentów	Choć raz użyli tego typu leku w czasie ostatniego roku (odsetki)
Dziewczęta				
1996	1306	21,7	1198	21,4
2000	1264	20,5	1121	20,3
Chłopcy				
1996	1173	7,7	1009	7,4
2000	1206	9,3	972	9,1
Razem				
1996	2508	15,0	2234	15,0
2000	2476	15,1	2104	15,3

Różnice dziewczęta / chłopcy znaczące na poziomie $p < 0,001$ w całej badanej grupie oraz w grupie „bez drugorocznych” w obu pomiarach w 1996 i 2000 roku.

Wyniki z lat 1996-2000 wskazują, że obserwowany wcześniej słaby trend wzrostowy w zakresie używania leków uspokajających i nasennych uległ zahamowaniu, rycina 4. Podobnie jak w poprzednich latach znacznie większy odsetek dziewcząt niż chłopców używał tego typu leków ($p < 0,000$) tabela 6.

Ryc. 4. Trendy w używaniu leków uspokajających lub nasennych w latach 1984-2000. Badania mokotowskie.

Typ szkoły a używanie narkotyków i leków uspokajających/nasennych

W latach 1996-2000 odsetki uczniów używających narkotyków wzrosły we wszystkich typach szkół, tabela 7. Wzrost odnotowany w średnich i zawodowych szkołach zawodowych był silniejszy niż w liceach ogólnokształcących, co było prawdopodobnie związane ze znaczną w roku 2000 przewagą uczniów drugorocznych w średnich i zasadniczych szkołach zawodowych. Wyniki z lat 1988-2000 wyraźnie wskazują, że niezależnie od typu szkoły na Mokotowie systematycznie wzrastały odsetki uczniów używających narkotyków, rycina 5.

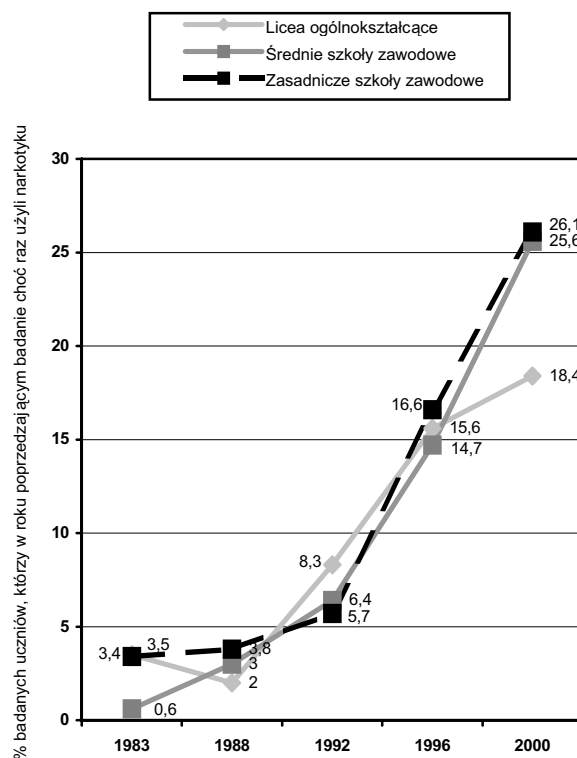
W latach 1996-2000 używanie leków uspokajających przez uczniów różnych typów szkół pozostało na niezmiennym poziomie. W liceach ogólnokształcących kształtowało się na poziomie ok. 17%, a w szkołach zawodowych – ok. 10 %. Większy odsetek uczniów używających leków uspokajających w liceach jest związany z „nadreprezentacją” dziewcząt w szkołach ogólnokształcących. W latach 1988-96 w technikach

i liceach zawodowych obserwowano niewielkie wahania odsetków uczniów używających tego typu leki. Zmiany nie osiągnęły jednak progu istotności statystycznej.

Tabela 7
Używanie nielegalnych substancji psychoaktywnych i leków uspokajających / nasennych
a typy szkół ponadpodstawowych w latach 1996-2000.

Typ szkoły	Odsetki uczniów używających narkotyków (przynajmniej raz w ciągu ostatniego roku)		Odsetki uczniów używających leków uspokajających/ nasennych (przynajmniej raz w ciągu ostatniego roku)	
	Rok 1996	Rok 2000	Rok 1996	Rok 2000
LO	15,6	18,4*	17,2	17,1
ŚSZ	14,7	25,6***	10,7	10,5
ZSZ	16,6	26,1***	10,6	10,2

* $p < 0,05$; *** $p < 0,001$ (dotyczy porównania z poprzednim badaniem)

Ryc. 5. Trendy w używaniu narkotyków przez uczniów różnych typów szkół w latach 1983-2000. Badania mokotowskie.

Zmienne socjodemograficzne i rodzinne wzory zachowań a używanie narkotyków przez młodzież w latach 1996-2000

Czynniki związane z używaniem nielegalnych substancji psychoaktywnych (przynajmniej raz w ostatnim roku) testowano na próbach z lat 1996 i 2000 za pomocą regresji logistycznej (metoda ENTER). W wielozmiennowym modelu regresji uwzględniono następujące dychotomiczne zmienne niezależne: płeć, wiek (drugoroczność vs normalny przebieg kariery szkolnej), typ szkoły (ogólnokształcące vs zawodowe), palenie papierosów przez rodziców (przynajmniej jeden z rodziców palący nałogowo vs. rodzice niepalący lub palący czasami), picie alkoholu przez rodziców (rodzice często pijący alkohol w domu vs. rodzice niepijący lub bardzo rzadko pijący) oraz uczestniczenie w spotkaniach towarzyskich, podczas których używano narkotyków (brał udział w ciągu ostatniego roku vs. nie brał udziału).

Tabela 8

Wielozmiennowa regresja logistyczna zależności pomiędzy wybranymi zmiennymi niezależnymi a używaniem narkotyków w czasie ostatniego roku przed badaniem, lata 1996-2000.

Zmienne niezależne (kategoria referencyjna)	Rok 1996, N= 2461				Rok 2000, N=2437			
	Wspł. β	Błąd stand.	Test Walda	Exp (β)	Wspł. β	Błąd stand.	Test Walda	Exp (β)
Chłopcy (Dziewczęta)	0,55	0,141	15,38***	1,74	0,28	0,121	5,70*	1,33
Drugoroczni (Urodzeni w 1985 r)	0,69	0,200	12,10***	2,00	0,76	0,16	21,52***	2,15
Rodzice palący papierosy nałogowo (Rodzice niepalący lub palący czasami)	0,30	0,142	4,52*	1,35	0,59	0,123	23,65***	1,81
Rodzice często pijący alkohol (Rodzice niepijący lub pijący b. rzadko)	0,14	0,147	1,01	1,15	0,18	0,186	2,27	1,20
Uczniowie szkół zawo- dowych (Uczniowie ogólniaków)	0,05	0,162	0,10	1,05	0,34	0,145	5,47*	1,40
Udział w spotkaniach towarzyskich „z narkoty- kami” (Nieuczestniczenie w tego typu spotkaniach)	4,21	0,249	284,7***	67,29	3,57	0,213	281,20***	35,75

* p<0,05; *** p< 0,001

Wyniki zestawione w tabeli 8. wskazują, że spośród analizowanych zmiennych, nieporównanie najsilniejszym predyktorem używania narkotyków w obu analizowanych rocznikach było uczestniczenie w spotkaniach towarzyskich, podczas których używa się tych substancji. Uczniowie, którzy brali udział w tego typu spotkaniach, mieli kilkadziesiąt razy (od 67 w 1996 do 35 razy w 2000 roku) większe szanse, że sami zostaną zaliczeni do grupy użytkowników narkotyków niż ci, którzy nie brali udziału w takich spotkaniach. Oprócz tego istotnymi korelatami używania narkotyków przez nastolatków okazały się: opóźnienie w karierze szkolnej (drugoroczność), płęć męska oraz nałogowe palenie papierosów przez rodziców. Poziom szans dla tych zmiennych był zbliżony i wahał się od 1,35 do 2,15. Związek pomiędzy częstością picia alkoholu przez rodziców a używaniem narkotyków przez dzieci (przy kontrolowaniu udziału w „prywatkach z narkotykami”) okazał się nieistotny statystycznie w obu analizowanych rocznikach. Typ szkoły/klas nie miał związku z używaniem narkotyków w 1996 roku, natomiast w 2000 roku nauka w średnich lub zasadniczych szkołach zawodowych wiązała się ze znacząco większą „szansą” na eksperymentowanie z narkotykami niż nauka w liceach ogólnokształcących.

OMÓWIENIE WYNIKÓW

Wyniki badań mokotowskich z lat 1996-2000 wskazują na kontynuację silnego trendu wzrostowego w zakresie upowszechniania się młodzieżowych spotkań towarzyskich, podczas których używa się narkotyków. W 2000 roku prawie połowa badanych nastolatków miała tego typu doświadczenia. Świadczy to o postępującym wzroście dostępności narkotyków w kręgach młodzieży szkolnej oraz o narastającej popularności tych substancji jako nowego elementu życia towarzyskiego i zabawy współczesnej młodzieży.

W drugiej połowie lat 90. znacznie poszerzyła się oferta nielegalnych substancji psychoaktywnych dostępnych młodzieży szkolnej. Zdecydowanie najbardziej popularne były przetwory konopi indyjskich. Odsetki nastolatków, którzy mieli okazję spróbować marihuany lub haszyszu podczas młodzieżowych spotkań, zwiększyły się w latach 90. z około 10 do 40%. W latach 90. pojawiły się „na rynku” i umocniły swoją pozycję takie narkotyki, jak: amfetamina, LSD, heroina (brown sugar), ecstazy, kokaina, a także sterydy anaboliczne. Te przemiany na „młodzieżowej scenie narkotykowej” obserwowane były na Mokotowie od końca lat 80. i trwały przez całe lata 90.

Jednocześnie w latach 1996-2000 wzrosła ogólna liczba młodych ludzi, którzy dla zaspokojenia ciekawości próbowali narkotyku, jak również liczba tych nastolatków, którzy stali się okazjonalnymi lub częstymi ich użytkownikami. Szczególnie niepokojący jest wzrost liczby nastolatków deklarujących częste używanie narkotyków. Może to świadczyć o kształtowaniu się grupy regularnych użytkowników nielegalnych substancji psychoaktywnych. Dane z 2000 roku dotyczące częstego używania wskazują, że około 6% uczniów (4% dziewcząt i 8% chłopców) pierwszych klas ponadpodstawowych z Mokotowa należało do grupy osób poważnie zagrożonych uzależnieniem. W 1996 roku takich uczniów było prawie o połowę mniej.

Trendy odnotowane w badaniach mokotowskich są zbliżone do obrazu, jaki wyłania się z badań ogólnopolskich. Wyniki dwukrotnych badań ESPAD, z 1995 i 1999

roku wykazują, że spośród wszystkich substancji psychoaktywnych najsilniej wzrosły wskaźniki używania narkotyków (29). Zdaniem autorów tych badań J. Sierosławskiego i A. Zielińskiego największe zagrożenia można wiązać ze wzrostem liczby uczniów sięgających po heroinę, amfetaminę oraz wzrostem liczby uczniów często używających przetwory konopi indyjskich. O wyraźnym wzroście rozmiarów używania nielegalnych substancji psychoaktywnych świadczą też sondaże Centrum Badania Opinii Społecznej, które prowadzono w latach: 1992-99 na ogólnopolskiej losowej próbie uczniów ostatnich klas szkół średnich i zawodowych. Wyniki tych sondaży pokazują, że w latach 90. ponad trzykrotnie zwiększył się odsetek uczniów, którzy używali jakiegось narkotyku, z 5% w 1992 do 18% w 1999 roku (3).

Tendencje wzrostowe w zakresie używania narkotyków dotyczą przede wszystkim dziewcząt oraz grupy „drugorocznych” chłopców. W pierwszej połowie lat 90. chłopcy na Mokotowie znacząco częściej sięgali po narkotyki niż dziewczęta. Ostatnie wyniki sugerują jednak, że w latach 1996-2000 dynamika wzrostu była silniejsza wśród dziewcząt. Można przypuszczać, że wkrótce dziewczęta „dogonią” chłopców w tej niepokojącej „statystyce”. Wiele wskazuje na to, że jest to tylko jeden z objawów niekorzystnych przemian obyczajowych. W latach 90. dziewczęta „doganiały” chłopców w picciu alkoholu (19), w paleniu papierosów (16, 25), w używaniu narkotyków (2) oraz w „przestępstwach agresywnych” (8). Wyniki te świadczą o tym, że współcześnie wyraźnie słabną te tradycyjne normy i wzory kulturowe, które jeszcze niedawno dość skutecznie chroniły dziewczęta i młode kobiety przed zachowaniami ryzykownymi w okresie dojrzewania. Obecnie dziewczęta wcześniej podejmują zachowania zarezerwowane dla dorosłych, chętniej też angażują się w różne „męskie” ryzykowne zachowania. Sprzyja temu lansowany przez media model kobiety, która pokonuje kolejne bariery obyczajowe, np. idzie do wojska, bije się na pięści w ringu bokserkim, gra w drużynie piłki nożnej itd.

Na tle szybkich przemian na scenie narkotykowej dość stabilna była sytuacja na Mokotowie w zakresie używania leków uspokajających lub nasennych. W drugiej połowie lat 90. około 15% badanej populacji używało tych leków, przy czym dziewczęta przyjmowały je znacznie częściej niż chłopcy. Bardzo podobne wyniki uzyskano w badaniach ESPAD z lat 1995-99, w których również – w przypadku leków uspokajających – odnotowano brak różnic albo nieznaczny spadek (29).

Wyniki badań mokotowskich pozwalają przypuszczać, że przebywanie w towarzystwie kolegów, którzy używają substancji psychoaktywnych, jest jednym z najsilniejszych czynników (predyktorów) związanych z inicjacją i używaniem substancji psychoaktywnych przez młodzież. Jest to zgodne z wynikami wielu innych badań, które dowodzą, że najbliższe otoczenie społeczne młodych ludzi oraz preferowany styl życia decyduje o rozpoczęciu używania substancji (1, 4, 5, 6, 7, 10, 12, 18, 36). Choć doraźny wpływ czynników rówieśniczych jest bardzo silny, to nie wyjaśniają one ani bardziej pierwotnych przyczyn używania, ani mechanizmu przechodzenia od „eksperymentowania” z ciekawości do problemowego używania tych substancji. Przyczyn problemowego używania substancji psychoaktywnych należy poszukiwać w czynnikach, których wpływ jest bardziej pośredni, ale ma charakter długofalowy. Do nich należą, między innymi, rodzinne wzory używania substancji psychoaktywnych oraz przewlekłe niepowodzenia w nauce (drugoroczność) (11, 14, 26).

Wyniki badań mokatowskich oraz doniesienia z badań ogólnopolskich pokazują, że mimo wielu różnorodnych działań profilaktycznych, jakie podjęto w Polsce w latach 90., nie udało się zahamować wzrostu popytu młodzieży na nielegalne substancje psychoaktywne. Jak dotychczas spektakularnych efektów nie przyniosły również nowelizacje ustawy o zapobieganiu narkomanii, które zaostryły przepisy karne dotyczące posiadania, produkcji i sprzedaży narkotyków. Trudno do sukcesów zaliczyć zahamowanie wzrostu używania leków uspokajających przyjmowanych bez zalecenia lekarza, gdyż poziom używania tych substancji przez młodzież w Polsce należy do najwyższych w Europie (27). Czy oznacza to, że wielokierunkowe działania profilaktyczne okazały się nieskuteczne?

Wśród specjalistów toczy się dyskusja nad powodami niewystarczającej skuteczności działań profilaktycznych podejmowanych w naszym kraju. Na przykład J. Sierosławski i A. Zieliński (28, 29), sugerują, że edukacyjne strategie profilaktyczne nastawione na redukcję popytu (np. programy szkolne, kampanie profilaktyczne w mediach) są niewystarczające wobec narastających w naszym społeczeństwie zmian obyczajowych i wzrostu używania tych substancji przez młodzież. Ich zdaniem należałoby zwiększyć liczbę działań nastawionych na grupy ryzyka, czyli młodych ludzi okazjonalnie i często używających narkotyków. Z kolei J. Szymańska (30) przyczyn niedostatecznej skuteczności upatruje w niezadowalającym stanie wiedzy autorów programów profilaktycznych oraz w błędach popełnianych w fazie konstruowania i wdrażania programu. Jej zdaniem najbardziej zaniedbana jest tzw. profilaktyka drugorzędowa i postuluje rozwijanie specyficznych programów interwencyjnych adresowanych do grup zwiększonego ryzyka. Na jeszcze inne przyczyny wskazuje Z. Gaś (9) analizując stan szkolnej profilaktyki. Jego zdaniem szkolne działania profilaktyczne są często pozbawione kontekstu wychowawczego i oderwane od rozwiązań systemowych. Cechuje je akcyjność, wąski zakres tematyczny, niedostateczna współpraca z rodzicami oraz brak rzetelnej ewaluacji.

Krytyczna ocena aktualnego stanu rzeczy w profilaktyce jest potrzebna, choć nadmierna koncentracja na krytyce może być destrukcyjna i przynosić więcej szkody niż pożytku. Uważam, że dzięki rozwojowi różnych form i programów profilaktyki dysponujemy dziś w Polsce ogromnym potencjałem. Można go dalej rozwijać i doskonalić. Chciałbym zwrócić uwagę na pozytywne elementy, które w niedalekiej przyszłości mogą poprawić skuteczności oddziaływań profilaktycznych. Jednym z nich jest rozwój strategii środowiskowych i szkolno-środowiskowych. Ich walor polega na wykorzystywaniu w profilaktyce jednocześnie kilku kanałów wpływu na postawy i zachowania młodych ludzi. Szczególnie obiecujące jest angażowanie do działań profilaktycznych liderów młodzieżowych, rodziców, mediów oraz poprawianie organizacji życia społecznego w społeczności lokalnej. Kolejną szansę stwarza większe wykorzystanie osiągnięć i metod naukowych do opracowywania i oceny oddziaływań profilaktycznych. Przede wszystkim chodzi tu o lepsze przełożenie na język praktyki wiedzy o psychospołecznych uwarunkowaniach używania substancji psychoaktywnych przez młodzież, a także doskonalenie metod opracowywania, wdrażania i ewaluacji programów profilaktycznych. Chciałbym zwrócić również uwagę na upowszechnianie się strategii profilaktycznych, które integrują profilaktykę uzależnień z promocją zdrowia psychicznego i edukacją zdrowotną. W takim kierunku zmierzają rozwiązania przyjęte

przez Światową Organizację Zdrowia. W końcu bardzo potrzebne jest rozwijanie metod interwencji nastawionych na indywidualnego odbiorcę i jego najbliższe otoczenie. Są to metody wczesnej interwencji profilaktycznej, o rozwój których apeluje wielu specjalistów.

WNIOSKI

Porównanie wyników z dwóch pomiarów z lat 1996 i 2000 przeprowadzonych wśród uczniów pierwszych klas szkół ponadpodstawowych warszawskiej dzielnicy Mokotów prowadzi do następujących wniosków:

1. W latach 1996-2000 nadal zwiększała się dostępność i popularność nielegalnych substancji psychoaktywnych na młodzieżowych spotkaniach towarzyskich. Podczas tych spotkań młodzież zdecydowanie najczęściej używała przetworów konopi indyjskich. W ostatnich latach zwiększyła się dostępność konopi indyjskich, amfetaminy, heroiny, ecstasy, kokainy i sterydów anabolicznych.
2. Wraz ze zwiększającą się dostępnością i popularnością narkotyków w latach 1996-2000 kontynuowany był trend wzrostowy w zakresie używania tych substancji. W 2000 roku około jedna piąta badanej populacji eksperymentowała z narkotykami. Znacznie zwiększyła się również liczba osób często używających tych substancji. W latach 1996-2000 tendencja wzrostowa była silniejsza wśród dziewcząt niż wśród chłopców.
3. W drugiej połowie lat 90. liczba młodzieży przyjmującej leki uspokajające ustabilizowała się na poziomie około 15%. Nadal dziewczęta znacznie częściej niż chłopcy sięgają po tego typu leki.
4. Wyniki badań mokotowskich dotyczące trendów w używaniu narkotyków i leków uspokajających przez młodzież są w zasadzie zgodne z wynikami badań ogólnopolskich. W badaniach mokotowskich zaobserwowano jednak w ostatnich latach różnicowanie się tendencji wzrostowych u dziewcząt i u chłopców w zakresie używania narkotyków, czego jak dotąd nie odnotowano w badaniach ogólnopolskich.
5. Nieporównanie najsilniejszym czynnikiem zwiększającym ryzyko eksperymentowania z narkotykami przez młodzież jest przebywanie w towarzystwie kolegów, którzy używają tych substancji.

STRESZCZENIE

W 2000 roku przeprowadzono kolejną edycję badań mokotowskich. Jest to kontynuacja badań prowadzonych w tej dzielnicy Warszawy od połowy lat 80. Ich celem jest obserwowanie zmian w zakresie używania różnych substancji psychoaktywnych przez młodzież szkolną. W 2000 roku badaniami objęto 2492 uczniów rozpoczynających naukę w szkołach ponadpodstawowych Mokotowa. Wiek większości badanych wynosił 15 lat. Badania przeprowadzono metodą audytoryjną w czasie lekcji za pomocą anonimowej ankiety „NAN” opracowanej przez B. Wolniewicz-Grzelak.

W latach 1996-2000 znacznie zwiększyła się dostępność nielegalnych substancji psychoaktywnych na młodzieżowych spotkaniach towarzyskich. Prawie 47% bada-

nych uczniów – w porównaniu do 34% w 1996 roku – przynajmniej raz w ciągu ostatniego roku, przebywała w towarzystwie młodzieżowym, gdzie używano narkotyków. Podczas tych spotkań młodzież zdecydowanie najczęściej używała przetworów konopi indyjskich, a w następnej kolejności amfetaminy, LSD, heroiny i ecstasy. W badanym okresie nastąpił wzrost liczby uczniów eksperymentujących z tymi substancjami. Odsetek uczniów, którzy w ciągu ostatniego roku przynajmniej raz użyli takiej substancji zwiększył się z około 16% w roku 1996 do ponad 20% w roku 2000. W tym czasie wzrósł również odsetek uczniów, którzy okazjonalnie lub regularnie używali narkotyków. Wzrost popularności i dostępności narkotyków wśród młodzieży szkolnej odnotowany w latach 1996-2000, jest kontynuacją silnego trendu wzrostowego obserwowanego na Mokotowie od końca lat 80. Te tendencje w bardzo podobnym stopniu dotyczą dziewcząt jak i chłopców, choć w ostatnich kilku latach u dziewcząt dynamika zmian była większa.

Na tle szybkich przemian na scenie narkotykowej dość stabilna była sytuacja na Mokotowie w zakresie używania leków uspokajających lub nasennych. W drugiej połowie lat 90. około 15% badanej populacji używało tych leków, przy czym dziewczęta przyjmowały je znacznie częściej niż chłopcy.

Wyniki badań potwierdziły, że przebywanie w towarzystwie kolegów, którzy używają substancji psychoaktywnych, jest jednym z najsilniejszych czynników ryzyka. Oprócz tego znaczącymi czynnikami ryzyka używania przez nastolatków nielegalnych substancji psychoaktywnych jest drugoroczność, płeć męska oraz nałogowe palenie tytoniu przez rodziców.

Słowa kluczowe: młodzież, używanie narkotyków, leki uspokajające, trendy, czynniki ryzyka.

PIŚMIENNICTWO

1. Bahr S., Marcos A., Maughan S., (1995): *Family, educational and peer influences on the alcohol use of female and male adolescents*. Journal of Studies on Alcohol, 56: 457-469.
2. Bobrowski K., Okulicz-Kozaryn K. (1999): *Używanie substancji psychoaktywnych przez uczniów liceów ogólnokształcących w Gminie Warszawa-Centrum*. Alkoholizm i Narkomania 4/37; 579-598.
3. Centrum Badania Opinii Społecznej (1999): *Młodzież '99. Raport z realizacji badania ankietowego dla Instytutu Psychiatrii i Neurologii*. Warszawa, maszynopis.
4. Dielman T., Butchart A., Shope J., Miller M. (1991): *Environmental correlates of adolescent substance use and misuse: implications for prevention programs*. The International Journal of the Addictions, 25(7A&8A), 855-880.
5. Dielman T., Butchart A., Shope J. (1993): *Structural equation model tests of patterns of family interactions, peer alcohol use, and intrapersonal predictors of adolescent alcohol use and misuse*. Journal of Drug Education, Vol. 23(3); 273-316.

6. Ellickson P., Hays R. (1991).: *Antecedents of drinking among young adolescents with different alcohol use histories*. Journal of Studies on Alcohol. Vol 52, No 5, 398-408.
7. Frączek A. (1990).: *Rozwój w okresie dorastania a nawykowe palenia i picie*. Nowiny Psychologiczne, 5/6; 71-82.
8. Frączek A. (2001).: *Okres przemian a przestępstwa agresywne młodzieży. Analiza w latach 1990- 1997*. Wykład w Instytucie Psychiatrii i Neurologii w Warszawie.
9. Gaś Z. (2001).: *Profilaktyka w zreformowanej szkole*. Remedium 6(100); 2-7.
10. Hansen W., Rose L., Dryfoos J. (1993).: *Casual Factors, Interventions and Policy Considerations in School- based Substance Abuse Prevention*. Report Submitted to Office of Technology Assessment United States Congres, Washington, D.C.
11. Hawkins J.D., Catalano R.F., Miller J.Y. (1992).: *Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implication for substance abuse prevention*. Psychological Bulletin, 112, (1), 64-105.
12. Kandel D., Andrews K. (1987).: *Processes of adolescent socialization by parents and peers*. The International Journal of the Addictions, 22(4), 319-342.
13. Kulka Z., Sierosławski J. (1997).: *Młodzież a substancje psychoaktywne - wyniki badań ankietowych wśród poborowych gminy Warszawa-Centrum*. Alkoholizm i Narkomania 4/29; 655-670.
14. Kumpfer K. (1989).: *Prevention of alcohol and drug abuse: a critical review of risk factors and prevention*. [in:] OSAP Prevention Monograph-2. Prevention of mental disorders, alcohol and other drug use in children and adolescents. U.S. Department of Health and Human Services. Rockville, Maryland.
15. Kwiatkowska J., Woynarowska B., Oblacińska A., Burzyńska I. (1996).: *Niektóre uwarunkowania spożywania alkoholu przez uczniów w wieku 11, 13 i 15 lat w Polsce*. Alkoholizm i Narkomania 4/25, 434-444.
16. Mazur J., Woynarowska B., Kowalewska A. (2000).: *Zdrowie młodzieży szkolnej w Polsce. Palenie tytoniu*. Katedra Biomedycznych Podstaw Rozwoju i Wychowania. Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
17. Okulicz-Kozaryn K., Borucka A. (1997).: *Zmiany w picciu alkoholu przez młodzież. Badania mokotowskie: 1984-1988-1992-1996*. Alkoholizm i Narkomania 2/27; 179-195.
18. Okulicz-Kozaryn K., Bobrowski K., Borucka A., Pisarska A. (1998).: *Używanie substancji psychoaktywnych przez uczniów liceów ogólnokształcących w Gminie Warszawa-Centrum*. Raport z badań wykonanych na zlecenie Gminy Warszawa-Centrum. Pracownia Pro-M, Instytut Psychiatrii i Neurologii, maszynopis.
19. Okulicz-Kozaryn K., Borucka A. (2001).: *Picie alkoholu przez młodzież z mokotowskich szkół średnich w latach 1984-2000*. Alkoholizm i Narkomania, T. 14(2); 245-259.
20. Okulicz-Kozaryn K., Ostaszewski K. (2001).: *The Epidemiological study on adolescents substance use and its practical utilization in Poland*. Referat wygłoszony podczas Ketil Bruun Society (KBS) Symposium, Toronto, Kanada, 28 maja - 1 czerwca 2001 (www. camh.net/kbs2001).

21. Ostaszewski K. (1993).: *Marihuana, kleje i inne*. Remedium 4, 20-21.
22. Ostaszewski K. (1993).: *Dym z papierosa*. Remedium 7, 26-27.
23. Ostaszewski K. Borucka A. (1990).: *Używanie przez młodzież różnych substancji uzależniających. Porównanie wyników badań ankietowych z 1984 i 1988 roku*. Alkoholizm i Narkomania Zima 1990, Warszawa, 133-147.
24. Ostaszewski K. (1998).: *Zmiany w używaniu przez młodzież substancji psychoaktywnych. Badania mokotowskie*. Alkoholizm i Narkomania 1/30; 41-55.
25. Ostaszewski K., Okulicz-Kozaryn K. (2000).: *Używanie przez młodzież różnych substancji psychoaktywnych. Badania mokotowskie - kontynuacja 2000*. Raport etapowy z realizacji tematu statutowego IPiN 24/2000, maszynopis.
26. Rogala-Oblękowska J. (1999).: *Młodzież i narkotyki. Rodzinne czynniki ryzyka nałogu*. Uniwersytet Warszawski. Instytut Stosowanych Nauk Społecznych. Warszawa; 29-70.
27. Sierosławski J. (1999).: *Ograniczenie używania substancji psychoaktywnych i związanych z tym szkód zdrowotnych*. Alkoholizm i Narkomania 2/35; 165-207.
28. Sierosławski J., Zieliński A. (2000).: *Młodzież i alkohol - wyniki badań szkolnych ESPAD*. Świat Problemów Nr 9 (92); 4-7.
29. Sierosławski J., Zieliński A. (2000).: *Narkotyki a młodzież*. Serwis Informacyjny Narkomania Nr 12/13, 26-46.
30. Szymańska J. (2000).: *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*. Centrum Metodyczne Pomocy Psychoallogiczno-Pedagogicznej MEN, Warszawa.
31. Wolniewicz-Grzelak B. (1990).: *Zmiany w spożywaniu przez młodzież napojów alkoholowych. Badania mokotowskie z 1984 i 1988 roku*. Alkoholizm i Narkomania Zima 1990, Warszawa, 113-132.
32. Wolniewicz-Grzelak B. (1993).: *O picie alkoholu przez młodzież*. Remedium 5, 22-23.
33. Wolniewicz-Grzelak B. (1995).: *Badanie picia napojów alkoholowych przez młodzież arkuszem „Piwo-Wino-Wódka”*. Alkoholizm i Narkomania 2/19, Warszawa, 117-127.
34. Wolniewicz-Grzelak B., Ostaszewski K. (1983).: *Badanie środowisk szkolnych w zakresie zagrożenia uzależnieniem od środków odurzających*. Biuletyn Informacyjny Instytutu Psychoneurologicznego 4, 68-82.
35. Woynarowska B., Mazur J. (1999).: *Zdrowie młodzieży szkolnej w Polsce. Zachowania zdrowotne i samoocena zdrowia*. Katedra Biomedycznych Podstaw Rozwoju i Wychowania. Wydział Pedagogiczny Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa.
36. Wójtowicz S. (1993).: *Relacje z rówieśnikami a picie alkoholu przez dorastających*. Alkoholizm i Narkomania Nr 14; 89-101.